

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ՀՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՕՐՐԱՆ

ՀՏԳ- 941 (479.25):325

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

Շ 973

Գիտաժողովը նվիրվում է

Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին

Տպագրվում է գիտաժողովի խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝

Արտակ Մադալյան

Գիտաժողովի ծրագրային կոմիտե՝

Արամ Սիմոնյան – ԵՊՀ ռեկտոր, Վլադիմիր Բարխուդարյան – ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, Բաբկեն Հարությունյան – ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս քարտուղար, Աշոտ Մելքոնյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, Ռուբեն Սաֆրաստյան – ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, Արարատ Աղասյան – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, Պավել Ավետիսյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն

Շ 973 ՇՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ ԶԱՂԱԶԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՕՐՐԱՆ: Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր: – Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, – 370 էջ + 1 էջ ներդիր:

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

ISBN 978-5-8080-0715-4

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2007

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պապմության ինսպիրուր

ՂԱՐԱՔԱՂԸ ԵՎ ՇՈՒՇԻՆ**ԻՆՔՆԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ**

(1917 թ. ՄԱՔՏ-ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ)

Ղարաքաղի պատմության հետփետրվարյան փուլը բացառիկ է: Այն բեկումնային էր ողջ ռուսական կայսրության ու նրա ազգերի քաղաքական ապագայի առումով, ազգերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքի գործադրման ու կայունացման, անկախության գործընթացի տեսանկյունից:

Ղարաքաղի համար փետրվարյան հեղափոխությունը դրսևորվեց որպես յուրահատուկ կապող օղակ 18-րդ դարի հուժկու ազատագրական շարժման և 1988-ի համահայկական ընդվզումի ավանդույթների ու պայքարի ձևերի միջև: Ինչպես 1917 թվականին ցարիզմի, այնպես էլ 1988-ից՝ գորբաչովյան վարչակարգի դեմ ծավալվող պայքարում ազգային և ժողովրդավարական մարմինների ստեղծումը ուղեմիջ հանդիսացավ ոչ միայն 1917–1921 թթ. իրադարձությունների, այլև Արցախյան ազատամարտի համար:

Եվ վերջապես, 1917 թ. ևս փայլեց Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների գերդաստանի աստղը: Նրանց թվում էին գեներալ-մայոր, գեներալ-լեյտենանտներ Նիկիտա, Նիկոլայ, Միքայել, Պավել Մելիք-Շահնազարյանները: Արշակ Մելիք-Շահնազարյանը Ռուսաստանի հողագործության մինիստրի տեղակալն էր, Սամսոնը զոհվեց 1920 թ. Շուշիի մարտերում, Անդրեյը ՀՀ բանակում հեծյալ գնդի հրամանատար էր, Շուշիի քաղաքագլուխն էր Գերասիմ Մելիք-Շահնազարյանը:

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության, ցարի հրաժարականի լուրերը մարտին հասան նաև Ղարաքաղ:

Ամբողջ երկիրը, այդ թվում և Հայաստանը ուշադրութ-

յամբ հետևում էին Պետերբուրգի ամեն մի քայլին, երբեմն արձագանքներն առավել բուռն և արմատական կերպարանք էին ձեռք բերում, քան կենտրոնում, այնուամենայնիվ տիրապետողը մնում էր սպասողական տրամադրությունը:

Մարտի 6-ին ժամանակավոր կառավարության նախագահ իշխան Գ. Լվովին, Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարին ու Թիֆլիսի քաղաքագլխին միաժամանակ ուղարկվեցին Շուշիի քաղաքագլուխ Գ. Մելիք-Շահնագարյանի հեռագիրը, որոնք խոստանում էին պահպանել «անխախտ հանգստություն»: Առաջին օրերը նշանավորվեցին նաև աշակերտական ցույցով, որն արժանացավ քաղաքագլխի ինչ-որ տեղ հարկադիր ողջույնին և ի վերջո Մեջիդի հրապարակում վերածվեց հանրահավաքի¹:

Յեղափոխությունից հետո երկրում ստեղծվեց երկիշխանություն: Հայաստանում Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի՝ Օզակոմի ձևավորումից հետո կազմավորվեցին նահանգային, գավառային, քաղաքային և գյուղական գործադիր կոմիտեներ: Ըստ իրենց գանգվածային բնույթի և համընդհանուր տարածման, այս մարմինների հետ 1917 թ. սկզբում չէր կարող մրցել և ոչ մի հասարակական-քաղաքական ինստիտուտ:

Ղարաբաղում մարտի 13-ին ձևավորվում է Շուշիի ժամանակավոր գործադիր կոմիտեն, որի գործունեության շրջանակն ընդգրկելու էր Շուշիի, Կարյազինոյի, Ջևանշիրի, ինչպես նաև Ջանգեզուրի գավառները: Այս փաստը մասամբ լուսաբանում է այն կարևորագույն հիմնահարցը, թե վարչական-տարածքային առումով ինչ էր իրենից ներկայացնում Շուշիի գավառը, Ղարաբաղ պատմական հասկացությունը 1917 թվականին: Նշենք, որ մինչև հեղափոխությունը Ղարաբաղը մտնում էր Շամախու, հետո էլ Ելիզավետպոլի նահանգների կազմի մեջ:

Երկիշխանությունը Ղարաբաղում դրսևորվեց այլ ձևով:

Այստեղ գործող զինվորական պատգամավորների խորհրդին և Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեին զուգահեռ, գործում էր մի երրորդ մարմին՝ Շուշիի գավառական կոմիսարիատը: Վերջինիս բնորոշ դրական պահպանողականությունը փոխանցվում էր նաև քաղաքային դումային:

Շուշիի մենշևիկների «Փայլակ» թերթը գրում էր. «Մեր սոցիալ-քաղաքական հայացքներով, միանգամայն հակառակ լինելով Ղարաբաղի նորակազմ կոմիտեի մեծամասնություն կազմող անդամներին, մենք այնուամենայնիվ ընդունում ենք առաջժմ նրա իրավասությունն ու իշխանությունը, իբրև Գերագույն ժամանակավոր կառավարության մի մասնիկ ու նրա ենթակա մի մարմնի, որ հանձն է առել Ղարաբաղի կյանքը դուրս բերել նոր պետական ու քաղաքական ճանապարհի վրա: Հայ մենշևիկները Ղարաբաղում փաստորեն իշխանությունը թողնում էին տեղի ազդեցիկ բուրժուազիայի տնօրինությանը, ստանձնելով միայն վերահսկողության պարտականությունը:

Օզակոմի օբյեկտիվորեն ձևավորվող անկարողությունը, որը ժամանակին որակվում էր որպես «անիշխանություն», իր արտացոլումը գտավ նաև Ղարաբաղում:

Հայտնի է Պետերբուրգի Պետական խորհրդի քարտուղարի օգնական հայազգի Եվանգուլովի «Հաշվետու գրությունը» մինիստր նախագահին Օզակոմի գործունեության և նրա վերակազմության անհրաժեշտության մասին: Այդ փաստաթուղթը այսպես է նկարագրում անցումային շրջանը. «Ամբողջ հին վարչակարգը անմիջապես, իհարկե, վերացվեց և բնակչությունը, որը մնացել էր առանց իշխանության, թողնվել էր սեփական բախտին՝ չունենալով նույնիսկ պատրաստի օրինակներ, որոնց կարող էր նմանակել, ստիպված էր հնարել իշխանության իր ձևերը»: Քաղաքներում ստեղծվեցին գործադիր կոմիտեներ՝ քաղաքային ինքնավարությունների՝ զենսովոների գլխավորությամբ: Այդպիսին էր հենց Շուշիի գավառական կոմիտեն: Երկրամասում երկիշխանության և մասնավորապես դեմոկրատական մարմինների ամրապնդմանն ու կա-

¹ Տե՛ս Փայլակ, Շուշի, 1917, 9 մարտի:

յունացմանը, ըստ Եվանգոլոլովի, խանգարում էր վարչական ոչ ճիշտ սահմանագատումը: Որպես միակ ելք նա առաջարկում էր Կովկաս ներմուծել զենստվային կառավարման ձևը, որը վերջին հաշվով ազգային հարցի լուծման կոլտուրազգային ավտոնոմիայի ծրագիրն էր պաշտպանում: Եվանգոլովյան վերադարձը դեպի զենստվային շարժում դեմոկրատական հեղափոխության ինչ-որ չափով կայունացնելու քաղաքականություն էր, որով տեղական նորաթուխ իշխանության մարմինները կամրապնդեին իրենց նվաճած դիրքերը:

Այդ հակասություններն իրենց արտահայտությունը գրտան նաև Ղարաբաղի գավառամասում: Այստեղ ևս տեղական կոմիտեները պետք է ունենային ժամանակավոր բնույթ, մինչև որ կիրավիրվեր Սահմանադիր ժողովը: Նախատեսվում էր գավառական կոմիտեները բաժանել 4 աստիճանի՝ ըստ յուրաքանչյուրի գործունեության համապատասխան շրջանի: Այդպիսի կոմիտեներ ստեղծվում են Շուշիում (18 թաղերի ժողով) և գավառի աչքի ընկնող բնակավայրերում: Դրանք միաժամանակ պահպանում էին կազմավորման և գործունեության ազգային բնույթը:

Ինչ վերաբերում է խորհուրդներին, ապա Երկիշխանությունն այս իմաստով Ղարաբաղում դրսևորվեց ի դեմս Ղաթարի պղնձահանքերի բանվորական պատգամավորների խորհրդի գործունեության:

Ղարաբաղի, մասնավորապես վերջինիս կենտրոն Շուշիի համար հետփետրվարյան հասարակական-քաղաքական կյանքի ակտիվացումը հիմնականում կապվեց ավանդական դարձած կրթական-լուսավորական վերափոխումների, դպրոցի ազգայնացման, դեմոկրատացման խնդիրների հետ:

Շուշիի աշակերտական միությունը մասնակցեց 1917 թ. ապրիլի 5-ին Բաքվում բացված Հայ աշակերտական համագումարին: Երևանի, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Գանձակի և Շուշիի աշակերտական միությունները այստեղ միավորվում են ընդհանուր «Հայ աշակերտական միության»

մեջ²: Միությունն իր առջև նպատակ էր դնում վերացնել «կուսակցական խլրտումները» և պաշտպանել նոր կառավարությանը: Այս տրամադրությունը իր նոր զարգացումը ստացավ մայիսի 13-18-ը թիֆլիսում կայացած «Համընդհանուր կովկասյան աշակերտության միության սահմանադիր ժողովում»: Անդրկովկասի 28 քաղաքների ներկայացուցիչներն այստեղ փորձեցին հիմք դնել երկրամասի բոլոր ազգությունների աշակերտության միավորման գործընթացին, որը դեմոկրատական հեղափոխության և ազատության անմիջական դրսևորումը պետք է որակել:

Դպրոցի ազգայնացմանն էր ուղղված նաև Շուշիում մայիսի 8-9-ը կայացած շրջանի ուսուցչության համագումարը, որն իր պատգամավորներն ուղարկեց թիֆլիսում մայիսի 11-ին կայացած համագումարին: Հայ ուսուցչական համագումարը, որպես հասարակության մի հատված, լիակատար և անվերապահ վստահություն էր հայտնում ժամանակավոր կառավարության ապրիլյան ճգնաժամի արդյունքում ստեղծված կոալիցիոն կառավարությանը: Քաղաքական նույն մթնոլորտն էր տիրում նաև մայիսի 2-ին Բաքվում կայացած Համառուսական հայ ուսանողության համագումարում, որտեղ իր կշիռն ուներ Շուշիի երիտասարդությունը: Կանխազգալով մոտալուտ փորձությունների վտանգը, Անդրկովկասի ազգերի փոխհարաբերության խնդիրը քննարկելիս արտահայտվեց այն միտքը, որ ռուսաստանյան հեղափոխությունը բոլորի երազանքն էր, և նրա ամրապնդմանը պետք է նպաստեն բոլոր ազգերը:

Հունիսյան ճգնաժամը և երկրում բուլշևիզմի ակտիվացումը Շուշիում արտահայտվեցին պարենային հուզումներով: Հունիսի 27-ին, ծայրահեղ կարիքից դրդված, Շուշիի չքավոր բնակչության հատվածը հավաքվեց քաղաքային շուկայում և պատրաստվում էր ավերածությունների ու խանութների թա-

² Տե՛ս Քայլեր, Գանձակ, 1917, հ. 2, մայիս:

լանի, որը ժամանակին մարեց մենչևիկների ակտիվ միջամտությամբ և փաստորեն կանխեց հնարավոր ազգամիջյան բախումը: Մենչևիկյան խաղաղության կոչը իր արտահայտությունը գտավ նույն օրը հրավիրված Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեի արտակարգ որոշման մեջ: Նշվում էր, որ անհրաժեշտ է բարեփոխել Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեն, քաղաքային Դուման, Պարենային կոմիտեն ու սրանց հարակից կազմակերպությունները:

Անդրկովկասի ազգային հարցի սուր խնդիրը իր վրա էր վերցրել Օզակումը, որը սպեցիֆիկների բնութագրմամբ «իրենց միսիան ավելի շատ համարեցին ազգային, քան պետական», ինչը ենթատեքստում նշանակում էր անկարողությունից ավելի սրել ազգամիջյան հարաբերությունները:

Ժամանակավոր կառավարության հրավիրած Մոսկվայի օգոստոսյան պետական խորհրդակցության ժամանակ մենչևիկ Չխենկելին հայտնեց, որ «Անդրկովկասի ազգերը համերաշխ են և մինչև այժմ ոչ մի սեպարատ քայլի չեն դիմել»:

Ազգային տեսանկյունից Անդրկովկասի տարանջատման հարցը բարձրացվել էր դեռ մինչև հեղափոխությունը՝ 1909 և 1916 թթ. զեմստվային խորհրդակցություններում: Այստեղ հայ ներկայացուցիչները առաջ էին քաշում սահմանների վերափոխման հարցը և ցարիզմի պայմաններում ստիպված իրենց առաջինը արհեստականորեն հիմնավորում էին տնտեսական փաստարկներով, այն ինչ եղավ նաև 1921 թ., բայց արդեն բուլչևիկների հեղինակությամբ: Քանի որ ազգային տարածքային վերաբաժանումը հայերի, մասնավորապես Ղաչակցության նախաձեռնությունն էր, ուստի վերջինս գրեթե միշտ հանդիպում էր վրաց-թաթարական արդեն ձևավորված համատեղ դիմադրությանը: Այս առումով անհիմն էին Անդրկովկասում հայերի ցրվածությունը շեշտող պատճառաբանությունները:

Ռուսական բյուրոկրատիան միանգամայն հարմար էր համարում այս մասնատված վիճակը, որի պայմաններում անխուսափելի էին ազգամիջյան ընդհարումները, և հեշտանում

էր «բաժանիր, որ տիրես» մարտավարությունը:

Այսպես, օրինակ, Ղարաբաղի արևելյան գավառները միացվել էին Ելիզավետպոլի նահանգի մահմեդական բնակչություն ունեցող գավառներին, Բորչալուի, Ախալքալաքի գավառները մտցվել էին Թիֆլիսի նահանգի մեջ, իսկ Կարսի ու Կաղզվանի շրջաններն անընդմեջ ռուսական էմիգրացիա էր ուղարկվում: Բարենպաստ վիճակը հօգուտ Ադրբեջանի բացատրվում էր նրանով, որ այդ բնակչության նկատմամբ կիրառվում էր ոչ թե ազգային, այլ կրոնական՝ կոնֆեսիոնալ եղանակը: Թեև վիճելի տարածքները ճնշող մեծամասնությամբ բնակեցված էին հայերով, սակայն տարածքային առումով ապագա Յայաստանը կունենար 10000 կմ² տարածք՝ 230.000 բնակչությամբ, այսինքն՝ 30% բնակչություն կազմող հայերը կստանային հողային տարածքի 5%-ը, վրացիները, հավասար թիվ կազմելով հայերի հետ, ձեռք կբերեին հողի 42%-ը, 8 անգամ ավելի, իսկ թաթարները՝ 53%-ը³:

1917 թ. վրաց մենչևիկները գտնում էին, որ տարածքային ինքնավարության սահմանները հաստատվում են ըստ այս կամ այն ժողովրդի ռեալ տեղաբաշխման: Միաժամանակ հաշվի էին առնվում տնտեսական և կենցաղային պայմանները: Ազգային սահմանների փոփոխման դեպքում պետք է կիրառվեր հանրաքվե վիճելի տարածքներում:

Վրաց սոցիալ-ֆեդերալիստները դեռ 1917 թ. հասկանալի պատճառով բարձրացնում էին տարածքային ամբողջականության պահպանման պահանջը: 1917 թ. ամռանը Օզակումի խորհրդակցությունը, հակադրվելով հայկական գծին, փակուղի մտավ: Վարչական վերաբաժանումն այս անգամ էլ վերաբերում էր ոչ միայն Ելիզավետպոլի ու Երևանի, այլև Թիֆլիսի նահանգներին ու Կարսի մարզին: Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև հոկտեմբերի 14–15-ը Չխենկելու նախաձեռնությամբ:

³ Ств Армяно-грузинский вооруженный конфликт. Баку, 1919, с. 3.

յանք ժողովանիայի ու Պեգեչկորու մասնակցությամբ կայացած Օզակոնի ընդլայնված խորհրդակցությունը: Ավետիք Շահխաթունյանի արտահայտությամբ, վերաբաժանման հարցում «հայկական նախագծի դեմ սկսվեց վրաց-թաթարական արշավը, այս անգամ որպես վարչական վերաբաժանման դեմ արհեստականորեն ստեղծված երկարաժամկետ զենք»⁴:

Հիմնականում այսպես Ղարաբաղը պետք է ընդուներ հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, որը դարձավ 1918–1921 թթ. իրադարձությունների զլխավոր առիթը և շարժիչ ուժը:

⁴ А. Шахатунян. Административный передел Закавказского края. Тифлис, 1918, с. 124.